

*Милош Кнежевић**

СЛОБОДА У УСЛОВИМА РОВИТЕ МОЋИ**

– Памћење, ослобађање, слобода и заборав –

Сажетак

Слобода је непорецива људска и општествена потреба. Никада, наиме, нема толико довољно слободе да још увек не би могло бити бар мало слободније! Слобода народа претпоставља је слободу у народу, у модерном добу слободу међу грађанима у друштву – друштвене слободе и грађанске слободе. Либерализам је, заправо, стална интелектуална и морална упућеност на политичко досезање и остваривање личне и опште слободе у заједници. Слобода је безобални појам, а демократија вишесмислена тежња. Садашња и некадашња источноевропска друштва у транзицији увелико су политизована. Постављене су границе између пристojног и увредљивог, онога што се утискује у појам подобности или „коректности“. До недавно су владале идеолошке догме, сада превладава догма да више нема никакве идеологије. Земље Старог континента нашле су се, заправо, у двострукој и преплетеној транзицији: комунистички део на Истоку обрео се у ретроакцији, преласку из комунизма ка капитализму, док су „старе“ капиталистичке земље западног дела континента интензивирале формирање асоцијације држава под на-

* Сарадник Института за политичке студије и главни уредник часописа Национални интерес, Београд.

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

живом Европска унија. Криза европске економије изазвала је кризу европске политике и довела у питање на изглед јасне и трајне постулате европске идеологије. И баш зато што је Европа Уније на тесту кризе међу приврженицима се интензивирају очекивања од њеног институционалног средишта. Док једни у савременој глобалној и европској кризи уочавају почетак катастрофалног краја ЕУ, други у истим околностима проналазе антикризну шансу преживљавања и просперитета. Поремећаји су указали колико је економско тело ЕУ само апстрактно гледано хомогено и компактно, док му у економској стварности оптерећеној супротностима недостају кооперација, синхронизација и функционалност, а можда и солидарност неопходна за стварну међудржавну у међународну заједницу.

Кључне речи: слобода, ослобођење, либерализам, демократија, идентитет, коректност, конверзија, Србија, транзиција, Русија, Америка, ЕУ

Увод: Непорецива потреба ослобођења

У политичком животу се очитује непрекидно надметање за првенство у представљању и присвајању вредности слободе. Већина, ако не и сви актери у политичким процесима легитимише се као поборници узвишеног идеала слободе. Плаштом слободом се диче и неслободни и слободни. Слободари, тј. либерали су на извештан начин заточени вредношћу слободе. Слобода у екстремном потенцијалу појма, наравно, нема границе, па се и метафора менталног и интелектуалног *утамничења слободом*, може узети више као подстицајна стилска фигура него као синтагма која реферише реалан садржај. Ипак, и поред иронијског обрта, у њој је садржана бар мрвица парадокса односа слободе и неслободе.¹

Најтеже је, међутим, када је нејасно ко је заиста слободан а ко поробљен, ко ослобађа а ко поробљава, против кога је потребно устати и са ким се борити зарад ослобође-

1 Симон Веј је свесна парадокса не/слободе. Она слободу одређује овако: „Слобода је неопходна храна људске душе. У стварном значењу ријечи, слобода се састоји у могућности избора. Ради се, разумије се, о стварној могућности. У сваком заједничком животу избор ограничавају правила која намеће опћа добробит.“ Веј Симон, *Слобода и тлачење (и други есеји)*, поглавље „Слобода“, стр. 182, Напријед, Загреб, 1979.

ња? Ослободити се, наравно, али од кога се ослободити? У постмодерним условима структурне, рекло би се капиларне конфузије слободе и неслободе таква стања и токове сазнајне немоћи је одиста тешко разлучити. Одатле, они који ниучему не надилазе понижавајући статус робова гаје илузије да су слободни, док они који су можда и освојили понеке слободе, мисле да их уопште немају. Укратко и углавном, као да влада извесна дезоријентација коју само привидно отклања лепо сročена идеологија *људских слобода и права*.

Никада, наима, нема толико довољно слободе да још увек не би могло бити бар мало слободније! Напослетку, ко се још неће сложити са почетним ставом да је слобода непо­рецива људска, друштвена и политичка вредност. Слобода је, заправо, критериолошки и аксиолошки аксиом, подједнако у друштву и у политици. Онако како је схваћена у европској историји и традицији, као етички идеал и политичка пракса, проширила се на цео свет. Ширење слободе – индивидуално и колективно ослобађање и еманципација – збивало се на разнолике начине.

Слобода народа претпостављала је *слободу у народу*, у модерном добу слободу међу грађанима у друштву – *друштвене слободе и грађанске слободе*. После Француске револуције слобода је постала неизбежна норма политичког живота, високо уздигнути идеал развоја, друштвености и заједнице.

Од почетака назирања велике, можда и ненадмашне вредности слободе било је видљиво да се слободе индивидуа и група разликују. Индивидуализација слободе у последња два века није вршена само појединачним напорима ослобођења угрожених појединаца него и путем нормативне заштите, институционализовањем и процедурализовањем. Тако се двадесетпрви век указао као време у коме индивидуална и колективна права на слободу досежу ниво неприкосновености. Нормативно апсолутизовање индивидуалних и колективних права и слобода произвело је, међутим, многе тешкоће у политичкој стварности.

Апсолутизовање језгра слободе

Слободни разбашкарени у слободи често забораве да су слободни, док поробљени не престају да се надају ослобођењу, имајући пре свега на уму и у жељама вредност оно-

га што им недостаје. И једни и други слободу имају у осећајима и мислима као нешто што садржи универзалну важност. Усредсређеност на слободу је *слободоумност* која се као упорна тежња обликује у *слободарство*. Може се рећи да учени, идеолошки и политички опредељени слободари су *либерали*, а њихови назори обликовани као *либерализам*.

Либерализам је, заправо, стална интелектуална и морална упућеност на политичко досезање и остваривање личне и опште слободе у заједници. Али, ни то као да није довољно јер либерализам, и поред прокламоване неспутаности становишта и спонтанитета акције, у извесној мери идеолошки и политички подлеже ексклузивизму и редуccionизму. О томе највише сведоче другачији корпуси идеја и идеала, идеолошки и теоријски ривали либералног концепта. Либерализам је у већини приказа духа времена, наиме, неизоставно контекстуиран као један од најважнијих од само неколико најшире распрострањених идеолошко/политичких назора модерног доба. Либерални инстинкти пропраћени су мањи или више убедљивим интелектуалним аргументацијама и интерпретацијама.

Примера има заиста много, зато је потребно издвојити само неке типичне. Британац Ендрју Хејвуд сматра да су кључне савремене идеологије: либерализам, конзервативизам, социјализам, национализам, анархизам, фашизам, феминизам, еколошизам и религијски фундаментализам.² Вил Кимлика у најважније теорије и идеологије убраја: утилитаризам, либертаријанизам, марксизам, комунитаризам, теорију грађанства, мултикултурализам и феминизам.³ Роберт Хајнеман истиче само три релевантне идеологије савременог доба: либерализам, марксизам и конзервативизам.⁴

Либерализам је у већини класификација идеја и идеала, те вредности савременог доба неизоставна идеологија и тео-

2 Видети: Хејвуд Ендрју, *Политичке идеологије*, посебно глава „Либерализам“, стр. 25-71, Завод за уџбенике, Београд, 2005.

3 Кимлика Вил, *Савремена политичка филозофија*, нарочито поглавља „Либерална једнакост“, стр. 68-120, и „Либертаријанизам“, стр. 120-189, Нова српска политичка мисао, Београд, 2009.

4 Хајнеман Роберт, *Увод у политичке науке*, део „Традиција западне мисли“, глава „Либерализам“, стр. 61-75, ЦИД, Погдорица, 2004.

рија, морални светоназор и начин живота. Но, чињеницом свеprisутности, није лишен противречности и оспоравања.

Либерализам и демократизам

Слобода је безобални појам а демократија вишесмислена тежња. Обе вредности, на први поглед, делују једноставно и примамљиво. Јасне осећаје вредности прате, међутим, сложена интелектуална домишљања и компликоване политичке конструкције. Ма како изгледало да једноставности садржаја нема шта да се дода или одузме, у политичкој стварности је сасвим другачије. Демократија као стање и идеал се, на пример, испољава у несагледивој разноврсности тежњи и делимичних остварења. Уз Роберта Дала и Ђовани Саторија, један од запажених теоретичара демократије Аренд Лајпхарт је установио демократску полиморфију, описавши чак четрдесетак што историјски забележених, што актуално делујућих демократских модела.⁵

Међу најзамршенијим проблемима је тежња свођења свеколике људске праксе, на политичке и економске облике слободе у либерализму. Либерализам је разноликим практичним и теоријски, те идеолошким и пропагандним варијацијама у другој половини прошлог века снажно запосео поље слободе; прво унутра најразвијенијег и најмоћнијег дела капиталистичког света, а по рушењу европског комунизма 90-их и у посткомунистичким земљама новог капитализма. Либерализам се, заправо, увио око стожерног појма као гипка светоназорна лијана око стаменог стабла слободе.⁶

Вишеструки тријумф језгра либерализма, у „ретро“ и „нео“, *readu made* и „пост“ формама,⁷ оличен је у тежњи ка апсолутизовању и тотализовању примарне енергије, тј. ширењу либералног унутарполитичког и спољнополитичког (империјалног и колонизаторског) западног искуства, зракасто на читав свет. Идеолошка и политичка експанзија либерализма у реновираним неолибералним облицима пропраћена је те-

5 Лајпхарт Аренд, *Модел демократије. Облици и учинак владе у тридесет шест земаља*, поглавље „Тридесет шест демократија“, стр. 106-116, Службени лист СЦГ, Београд - ЦИД, Погорица, 2003.

6 О томе: Греј Цон, *Либерализам*, поглавља „Либерална ера“, 43-55, и „Идеја слободе“, 79-85, ЦИД, Подгорица, 1999.

7 О томе: Греј Цон, наведено дело, поглавље „Постлиберализам“, стр. 119-134.

оријама либералне демократије, у виду либерализовања као (!) демократизовања. Тако се догодило да је савремени либерализам армиран демократијом у неразликујућој синонимској пренапрегнутости.

Мало ко се одважио да пажљиво промисли емпиријске и теоријске неподударности између демократије и либерализма и, евентуално, установи одступања парламентарне демократије западног типа од слободе, као и англосаксонског либерализма од демократизма, тј. демократије.⁸ Штавише, уобичајени либерални и продемократски дискурс, подједнако упућују на амалгамску стопљеност та два феномена, у којој либерализам може бити само демократски, а савремене демократије не могу опстати изван либерализма као политичког концепта живота.

Са синтетичког становишта срођених појава либерализма и демократизма, тј. демократије као да нема могућности да либерализам заобиђе или напусти демократско становиште и идеју и праксу слободе супротстави идеји и пракси демократије; или на изглед обрнуто - да се са продемократског становишта установи да демократија негира слободу, да владавини већине слобода није потребна.⁹

Обе емпиријске могућности су, уосталом, потврђене у прошлом и на почецима овога века, јер као што либерализам није једини признати поседник појма и појаве слободе, тако исто ни западне, углавном англосаксонске и америчке теорије демократије немају заувек дата и ексклузивна власничка овлашћења над комплексним демократским искуством у планетарним размерама.

8 То је пре свих и дубље од свих учинио најзначајнији европски филозоф политике и права у прошлом веку Карл Шмит. Видети: Шмит Карл, *Норма и одлука. Карл Шмит и његови критичари*, нарочито део „Духовно-повесни положај данашњег парламентаризма“, посебно глава „Претходна напомена (О супротностима парламентаризма и демократије)“, стр. 149-161, и „Демократија и парламентаризам“, стр. 164-171, хрестоматија, приредио Слободан Самарџић, „Филип Вишњић“, Београд, 2001.

9 Сумње у домете демократског устројства испољавао је и чувени филозоф економије Јозеф Шумпетер. Према Џону Пламенцу, Шумпетер је испољавао изразити скептицизам у односу могућности остварења аутентичне воље народа. Видети: Пламенац Џон, *Демократија и илузија*, део „Ревидирана демократска теорија“, глава „Шумпетерова концепција производње воље“, стр. 132-140, ЦИД, Подгорица, 2006.

Сенилни презентизам постпоретка

Ако се памти само данашњи дан а не и онај који му је претходио, неизбежно овладава заборав. Ако је истакнуто као важно да буде упамћено само оно што је дневно текуће и све оно што се тиче садашњости, прошлост се гура у запећак, историја потискује на маргину а „вечно“ садашњи час успиње на високи пиједестал врхунске важности. Наглашено *осадашњавање* (или осавремењавање) токова живота изазива самообмањујуће осећаје лакоће постојања.

Слично глумим људима који не чују своје кораке па им се чини да лебде изнад тла, тако и исто и *садашњици* губе репере ваљускајући се у омагљеним односима помешаних и укинутих временских димензија. Када садашњи тренутак неминовно прође њима се причињава као да је још ту, непрестао и само продужен. Тако прошлост никада не настаје јер изостаје претакање времена у бескрајно настављеној ововремености. Изгледа као да прошлости једноставно нема јер је облаже данашњи дан настао свакако после претходног, неважно којег, исто тако садашњег. Интелектуалну аргументацију помало хедонистичког *садашњизма* пружа *антиисторицизам*, најчешће у либералним приступима.¹⁰

И у новом транзиционом *контрапоретку* - који се после нестанка сваке Југославије испољио као јужнословенски *постпоредак* - такође се верује у делотворну моћ *идејности* и *идеација*, али и *идеализовања* и *идеологизовања* ослобађања и слободе. Вели се да је једна епоха коначно завршена а и да је наступила друга чије ће трајање бити бесконачно, да се налазимо у нарочитом времену после тачке раскида у коме је часовник навијен поново а сказалке поравнане на нулу.

Приповеда се још да је то време – „наше време“ – настало после нечега што је неповратно прошло и да је његова пресудна одредница управо то идеолошки дубоко исклесано „после“. На наивни упит „после чега?“, одговор гласи: „Ово после се односи на све, ово после је после свега!“

Али, то колико одлучно толико нејасно одређење да је нешто завршено започињањем нечег другог, нипошто не

10 Видети, на пример: Попер Карл, *Беда историцизма*, Дерета, Београд, 2009.

задовољава потребу одговора на поновољени прости упит - чега? Шта је све, између осталог, заклоњено и засењено етикетом *пост*? Шта се догађа као последица; после чега се збивамо и избивамо; у каквом „постпоретку“ живимо; шта је то много боље *после* од онога неваљалог *пре*?¹¹

И у првом и другом историјском случају – оном *пре* и оном *после* - разликовале су се идеје, идеологије и идеал-логије о стварности, у односу на сировинску основу изван и мимо прерађивачке индустрије тумачења идеја и идеала. Густе идеолошке магле, дакле, још увек прекривају сећање на стари и свакодневно „учитавање“, тј. упамћивање новог поретка. Штавише, све више се указује на селективну *политику сећања* у задатим координатама другачије *културе памћења*.¹²

Ни упамћивање и заборављање, по свему судећи, више нису спонтани и једноставни, као некад. Постмодерно доба искомликовало је форме индивидуалног и колективног, социјалног и политичког, те културно-историјског памћења. Није незаборавно баш све што је упамћено. Биолошка основа неуронског памћења преслојена је културним наносима. Египатска ауторка Алаида Осман позабавила се односом различитих облика и врста памћења у савременом добу. Тако је, рецимо, установила да постоје фазе и стања индивидуалног упамћивања и заборављања које се односе на трауму, прећуткивање, заборав и туговање.¹³ Уз то, препознала је и пет

11 Шта је све настало и после чега? После чега и због чега живимо? Зар смо уопште живи само зато што бивамо после нечега? Набројимо, без строго сређеног редоследа, хаотично „испостиране“ феномене: посткомунизам, постсоцијализам, постсамоуправљање, постауторитаризам, посттитоизам, посткардељизам, постутопизам, постмилошевићевство, постјугославизам (постјугословенство и постјугославија), постконфликтно друштво, постхероизам, постхуманизам, постдемократија, постнационализам, постисторија, постмодерна, пост-Европа... најзад: *постпостизам!* У постирању битно је магновење захвата којим се, спретном одређењу онога што се десило и, ваљда, прошло, потура префикс „после“ или „пост“, чиме се придаје карактер текућег тренутка. Проблем је, међутим, у томе што неке од „минулих“ појава уопште нису прошле, чему ваља додати и међусобно преклапање појава неједнаког интервала трајања. Тако, заправо, настаје темељна постистичка збрка.

12 О другачијим визурама прошлости и разумевању властите историје и историје других, видети чланак: Melucci Alberto, „Памћење, solidarnost, identitet“, poglavlje „Памћење и памћења“, str. 67-73, у зборнику *Identitet i politika*, urednik Furio Cerutti, Politika i kultura – Nakladno istraživački zavod, Zagreb, 2006.

13 О томе: Асман Алаида, *Дуга сенка прошлости. Култура сећања и политика*

врста стратегија потискивања које доводе до релативизовања и заборављања, у које је убројила: изједначавање, екстернализацију, брисање, ћутање и кривотворење.¹⁴

Форсирање реке памћења

Форсираним упамћивањем у виду упорног и досадног понављања до мучног утувљивања изабраних „садржаја“, обновљено и изновачено, међутим, убрзано застаревају. Време прегоревеа, а овремењени субјекти добијају опекотине неизлечивог антимијеморијског степена. Ништа више није довољно тренутно да би било апсолутно ново.¹⁵

Тренутак увек измиче а још увек је несавладано ту, зато су футуристички осећаји омагљени испарењима презентизма. Експерт за културу глобализације Томас Хилен Ериксен је пропитао бесмисленост збрзаног времена у постмодерном добу. Промисљајући на мноштву примера оно „што је кренуло наопачке“ Ериксен је изнео низ запажања о временском току који куљајући извире и увире. У временској стисци која је обузела ужурбани западни свет управо слободно и заробљено време, по његовом мишљењу, постају најдрагоценији људски ресурси.¹⁶

повести, глава „Како се сећамо“, стр. 113-145, XX век – Књижара Круг, Београд, 2011.

14 Наведено дело, глава „Пет стратегија потискивања“, стр. 217-233.

15 О томе: Кнежевић Милош, „Време и простор глобализације – силицијумско архе човечанства“, посебно глава „Убрзање – трка хрта и корњаче“, стр. 217-220, и „Неофилија – апсолутизам новог“, стр. 228-229, чланак у зборнику *Време глобализације*, ДКСГ, Београд, 2003.

16 Скраћена и поједностављена „златна правила“ о располагању временом наведена су у Ериксеновом раду овим редом: Када постоји вишак а не недостатак информација, способност да се сагледа целина опада сразмерно повећању количине информација; највећи ресурс кога нема довољно у информационој привреди јесте пажња других; највећи ресурс кога нема довољно за становнике информационог друштва јесу добри филтери; убрзање уклања растојање, простор и место; брзина је заразна; брзина ствара зависност; када време сецкамо на довољно мале комаде, оно престаје да постоји као трајање; оно што може да се уради брзо, ваља урадити брзо; губљење времена је врлина када не штети другима; полаганост се мора заштити; кашњења су камуфлирани благослови; сви избори искључују онолико колико укључују; нужно је смењивати полагано и брзо време; о већини ствари није потребно знати ништа. Видети: Ериксен Томас Хилан, *Тиранаја тренутка. Брзо и споро време у информационом друштву*, поглавље „Споро време сад!“ стр.

Политичка неофилија, међутим, често иде руку под руку са незрелом, јувеналном идеологијом и политиком. Ново је најкорисније и најбоље јер је тек рођено, па перспективама трајања далеко надилази старо, нарочито његово овековечење у посусталим геронтократским режимима. Зато је реформаторима и реформ-гњаваторима, али и транзиционим шок-терапеутима најупутније ослонити се на неискуство младих а амбициозних људи него на искусне актере који могу лако и брзо да препознају њихове скривене интересе и крајње науме. Одатле потиче транзиционо форсирање неискусних најмлађих кадрова, које се спушта до запрепашћујућих нивоа компромитујућег укључивања почетника, аматера и дилетаната у сложене политичке процесе. Падање старосног нивоа учесника у транзиционој политици до најнижих граница политичког пунолетства ствара детињасту и неозбиљну атмосферу у којој су „клинци“ гурнути на послове који далеко надилазе њихове способности, што се неизбежно одражава на све бројније политичке манипулације и промашаје.

О смишљеним идеолошким пројектима подетињења јавне сцене, између осталих, пише књижевни теоретичар и антрополог Мило Ломпар: „Зар актуелни процес инфантилизације јавне свести не представља титоистички рецидив? Јер, прави се рез унутар генерацијског континуитета, спречава се природно преношење искуства и сазнања из нараштаја у нараштај, да би се уклонили они који се опиру надолазећој идеологији... и да би се промовисали нараштаји који не-проблематично и без размишљања присвајају ту идеологију. Младост се појављује као саморазумљива вредност, што је темељ инфантилизације јавне свести, која омогућује да се политичка борба одвија на други начин од појединачног, разумног и аргументованог неслагања.“¹⁷

Млади људи су посебно подложени социјалним и културалним експериментима. Подстрекивањем мобилног и номадског, апатридског и азилантског менталитета уклања се било каква приврженост месту порекла. Разбија се у парампарчад родословни и емотивни појам завичаја. Уместо блискости и интима најдубљих идентитетских слојева ин-

193-212, Библиотека XX век – Књижара Круг, Београд, 2003.

17 Ломпар Мило, *Моралистички фрагменти*, глава „Титоизам и секуларно свештенство“, стр. 193, Нолит, Београд, 2009.

дивидуалне психе, обезнађеној индивидуи намиче се сјајкаста скрама свеприсутне истости, бездаљинске истоликости луталачких форми живота, ма где на континенту и планети. Нема лојалности било чему, нестала је. Овде или тамо, свеједно, и ту и тамо, све је исто, чак и после померања и пресељења, покретњаштвом се из истог дође на исто.¹⁸

Номадски образац тумарала погодује имачима (имаоцима), учесницима стабилних фракција капитала који су заинтересовани за присвајање и коришћење ресурса. Стога је и извршена идеолошка „асанација терена“, обимни „земљани радови“ и припрема премештања, сеоба и изгона становништва из свиклих пребивалишта. Нове услужне адресе радне снаге одређује циркулишући капитал, тј. текуће потребе за све мање плаћеним упосленицима.

Дисциплиновање, нормализовање и хармонизовање

Како је лепо бити нормалан и хармоничан, у складу са собом и са другима, са свиме у себи и око себе! Бити увек прибран и сређен, уредан и радан, уравнотежен и спокојан, зар то није најбољи избор, уколико постоји слобода избора? Ово правило важи за појединце али и за групе људи и људске заједнице.

Налог „нормализовања“ претпоставља неприхватљиву и неиздржљиву патолошку социјалну, економску и политичку ситуацију. Слично је и са захтевом за хармонизовањем који се заснива на ставу да је неко друштво, нација, верска група или држава дисфункционално и нехармонично. То што важи за унутардруштвене и унутардржавне односе, важи и за међународни и међудржавни план и тиче се мира.

Упркос налозима смиривања (дисциплиновања и пацификације), те „нормализовања“ и „хармонизовања“ међусобних односа у „региону“, раније завађене и сукобљене јужнословенске стране нису напустиле своје оделите и супротстављене базичне позиције које су оличавали сепаратни

18 Видети: Тагијеф Пјер-Андре, *Како одолети сталној покретљивости. Снажна демократија против техно-трговачке мондијализације*, посебно глава „Глобализација као месијанска утопија: демократизам као покретњаштво“, стр. 65-82, Издавачка књијарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2010.

политички обрасци. Прилагођавајући се „новој реалности“ изменили су их само донекле. Првобитни етнонационални и мањинашки сепаратизми у међувремену су уобличени у нарочите *интегризме*, тј. *интегрализме* сваке осамостаљене републичке државе понаособ. Тако су секундарни етнонационални интегрализми новонасталих упрошћених јужнословенских држава заменили претходни примарни, интегрализам сложене југословенске државе.

С друге стране, догодила се гротескна инверзија; они који се нису помирили са „сепаратним интегрализмом“ новог типа, брзо су редефинисани и инкриминисани као опаки „сепаратисти“. Ето апсурда: преживеле и проређене, некадашње и садашње интегралисте, елите у одвојеним јужнословенским републикама тумаче и оптужују као нове „реметиоце“ тешко успостављених етнонационалних „идила“ и издвајаче из једва проклијалих државица.

Хипо домети хиперполитике

Речено је колико је у неразвијеним и заосталим друштвима, које непрекидно опхрвавају сукоби израсли из фундаменталних противречности, политика оно што непрестано узнемирује и изнурује. У друштвима разједеним унутрашњим и спољашњим антагонизмима политика, заправо, збуњује и дезоријентише оном врстом погубних учинака који друштво и грађане уме да унизи и закује за дно тегобног и посрамљујућег живота. Уместо да усмерава у напорима превладавања кризе и развоја рђава политика доводи до застоја, појачавајући општи назадак и пропадање. У поремећеним и посвађаним друштвима одиоза према политици, као најпоқваренијој и најгорој сфери друштвености, надмашује могуће а непостигнуто поверење у појединачне политичке чиниоце.

Садашња и некадашња источноевропска друштва у транзицији увелико су политизована. Она су, заправо преполитизована, у њима владају *политички обрасци* у сваковрсним облицима транзиционе идеологије. Прелазак са једне социоекономске формације на другу у околностима посткомунизма пројектован је, покренут и извршен политичким средствима. Већина области друштвеног живота бива интен-

живно политизована, по свему судећи, до мере која досеже и надилази преполитизоване форме претходног нереалног, заправо сициоутопијског поретка.¹⁹

Остварење свечано прокламованих идеала ко зна ког по реду „Новог доба“ и „Новог живота“, после тачке раскида са „старим“, захтева велику политичку енергију и капиларну политизацију при којој ништа не остаје поштеђено пред одлучујућом политичком вољом. Чини се као да све постаје политика и све задобија политичке атрибуте. Као и у претходном периоду конституције друштва политичког монизма и нови плурални поредак је пресудно политички утемељен. Не само да је октобарска промена 2000. године извршена наглим преокретом него је и последично реформисање пресудно подржавано интензивним политичким деловањем. Некадашњи једнопартијски карактер власти само донекле је измењен *превишепартизмом* који је омогућио настанак својеврсног *коалиционог монизма*.²⁰

Границе штрчања

И у политичком плурализму задати су лимити штрчања. Постављене су, наиме, границе између пристојног и увредљивог, онога што се утискује у појам подобности или - „коректности“. Оно што неометано ради, функционише за надницу као део система, „коректно“ је у оквирима „позитивне“ или дозвољене слободе. Јер, слобода може бити двозначна, и позитивна и негативна. Либерални филозоф Исаија Берлин одредио је позитивну слободу овим речима: „Позитивно значење речи ‘слобода’ потиче из жеље појединца да буде свој сопствени господар. Желим да мој живот, и моје одлуке зависе до мене, а не од ових или оних спољашњих сила. Желим да будем оруђе своје, а не туђе воље. Желим да будем субјект; да ме покрећу моји разлози и свесни циљеви, а не спољашњи узроци. Желим да будем неко, а не нико; делат-

19 Видети „изневерени“ политички тестамент теоретичара система самоуправљања: Кардељ Едвард, *Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправљања*, Комунист, Београд, 1977. или, од истог уатора *Слободни и удружени рад*, Радничка штампа, Београд, 1978.

20 Видети: Кнежевић Милош, *Подељена моћ. Огледи из политикологије превишепартизма*, глава „Коалиције у условима подељене моћи“, стр. 113-159, Нова српска политичка мисао, Београд, 2006.

но биће, које одлучује а не спроводи туђе одлуке; желим да усмеравам сам себе, а не да на мене делује спољашња природа или други људи као да сам ствар, животиња или роб, као да сам неспособан да играм судбину људског бића, то јест, да смишљам сопствене циљеве и планове и да их остварујем.“²¹

Да ли је „коректан човек“ и слободан човек у смислу жеља цитираног филозофа? Или је већ већ у чину позитивирања слободе садржана њена практична негација? Како год, Берлин увиђа и негативне аспекте појма и доживљаја слободе: „Обично се каже да је човек слободан у оној мери у којој нико не омета његову активност. Политичка слобода у том смислу јесте оно подручје у којем он може да делује неометано од других. Уколико ме други спречавају да радим оно што бих иначе могао да радим, утолико нисам слободан; а ако су то подручје други људи умањили испод извесног минимума, могу да кажем да живим под принудом, или, да сам поробљен.“²²

Слично Исаји Берлину и Рејмон Арон препознаје дихотомност слободе. По његовом мишљењу слободе се деле на стварне и формалне.²³

Аполитична коректност „тјунинга“

Коректност је, дабоме, индивидуално „евалуирана“ узорност и примерност, заправо примереност потребама делатно ефикасног механизма капитала. Коректно је, наравно, бити ревносни опслужилац разноврсних, реалних и виртуелних, фракција капитала, као и њихов господар. Коректно је, дакле, и имати и немати, само уколико са та два опречна статуса консензуално хармонизована типом својинских односа. Једино је јако некоректно и недозвољено прелазити Рубикон немања у правцу имања наглим и револуционраним путем. Довођење у питање функционисања система односа је ремећење и преступ; револт и побуна су деликти, а револуција некоректност у равни злочина.

21 Берлин Исаија, *Четири огледа о слободи*, део „Два схватања слободе“, глава „Појам ‘позитивне слободе’“, стр. 215, Нолит, Београд, 1992.

22 Берлин Исаија, наведено дело, глава „Појам ‘негативне слободе’“, стр. 204.

23 Видети: Aron Raymond, *An Essay on Freedom*, chapter „Formal freedoms and real freedoms“, pp. 49-100, Meridian Books. The World Publishing Company, New York and Cleveland, 1971.

Насупрот бунцијском уму, коректно је бити подешен према приликама, подударати се са токовима и уклапати у шири корпорацијски склоп интереса система. За такво стање оптималне адаптације, у менаџменту, тачније у социјалном инжењерингу је пронађен прикладан израз – *тјунинг*. Као приликом тражења таласних дужина при пријему радио или ТВ програма, тако исто у одређењу ефикасне социјалне функције ангазоване индивидуе важи правило тјунинга, или прилагођавања људског фактора сервисним, профитним и спекулативним функцијама капитала.

„Истјуниране“ персоне део су механизма који делује на корисној траси циркулације и оплодње капитала. Кибернетичко правило „златног“ подешавања уклопљено је у функционалистички приступ који је усвојио неолиберализам. Тјунинг је, наравно, аполитичан процес, чија основица и (бес)смисао указује на технолошки објективизам и вредносну неутралност. Тобоже, нема више класичне политике а поготову хиперполитике, у питању је само неполитичко или трансполитичко хармонизовање интереса путем придржавања прописаних техничких процедура.

Прилагођавање и промене имају, међутим, практична ограничења. Волунтаризам и арбитрерност у њиховој подлози могу да доведу до растварања идентитетног језгра и забасавања у беземљашки ћорсокак неодређене и непознате адресе властитог. У таквим случајевима распамећености и регресије на полиидентитетна или безидентитетна стања уз пластификовање аморфне колективне подсвести и несвести може да доведе до запањујућих исхода. Конверзија идентитета почиње од нације и вере а завршава се у најступиднијим детаљима свакодневног живота. *Образац преобраћања* наводи на погодности и добити из *педагогије преумљења* из свога у нешто друго и друкчије. Градитификација „преласка“ нуди се у садашњости, заправо неодложном и „последњем тренутку“ пристизање у *last minute* које гарантује „добар провод“ и заживотно спокојство. Прекогранична подвојеност се намирује самоодрицањем и налогом самозаборава.

Догма постидеолошког доба

Они изгубљени у маси, који су без идеја и идеала, крећу се ћорсокаком, путем који је најдужи јер никуда не води. Они не знају куда иду, ни како, ни докле, јер се самозадовољ-

но препуштају слепим жељама чија оправдања нису у смиленом животу него у одустанку од осмишљености. Њима се, као и онима који им препоручују такво стање таворења, чини као да у животу уопште нису потребне идеје, довољно је само утажавањље нагона и инстинкта, мимо било каквог срећеног „погледа на свет“. Маса је, наиме, постала роб кариканог хедонизма у којима се идеје појављују као чисти расход, излишни трошак.

До недавно су владале идеолошке догме сада превладава догма да више нема никакве идеологије. Нови убеђивачи доказују и тврде да оно што они заступају као светоназор више није стара идеологија него нешто друго наишло после сваке идеологије, деидеологизовано у процесу, аидеологично у завршној менталној структури. У транзиционој стварности је, међутим, сасвим другачије стање од деидеолошких интенција и плаузибилног приказа стања неидеолошког прилагођавања. Неспремна на одумирање, жилава идеологија је само попримила нове задихане облике.

И поред упадљивог хиперполитизовања посткомунистичких друштава у транзицији пратио је извесни деполитизујући парадокс. У испољавању политичког омнипотенцијала „свеполитике“ тзв, реформских актера изгледало је као да веродостојне политике заправо и нема. Креатори политичке транзиције настојали су на концепту вредносне и животне саморазумљивости новог поретка који су оцртавали у скоро натуралним обрисима.

Порекло деполитизујућег и деидеологизујућег догмата налази се у позитивистичком и функционалистичком ставу који оповргава и одбацује нормативизам, есенцијализам и све оне видове метафизичке спекулативности који немају уверљиву потврду у стварности. Идеологија се, при таквом конвергентном становишту, утапа и нестаје у науци и техници. Ишчезавање идеологије дешава се у чињеничном свету, у сфери индикација и фактицитета ратосиљаној сваке нормативне жеље, тј. вредносних судова. Оно што остаје јесте пуки позитивитет каузално утврдљивих и доказаних факата.

Вајна природност нереволуционарне, тј. еволутивне политичке динамике осликана је у скицираним обрасцима политичке технике и технологије који су, тобоже, индиферентни, обестрашћени и процедурално објективни и неу-

трални. Тако саздана „неутралност“ политичког у условима конфликтне транзиције, у ствари, упућује на неутрализовање противречности и супротности у свету живота. Без обзира на настојања неутрализовања специфично политичког као конфликтног, темељне друштвене супротности остају непревазиђене чиме се перманентна криза не умањује него увећава.

У неолибералном политичком обрасцу се не рачуна озбиљно са „старом опозицијом“ из редова номенклатуре претходног режима. Зато су и проређени опоненти транзиционих реформи, у целини и деловима, убачени у концептуални оквир престабилисане неолибералне хармоније обнављања капитализма и тиме, наравно, учињени нешкодљивим.

Правоснажни и медијски проносни *обрасци политичке коректности* наводе на ред у пословању и рад на послу, смерност и повињавање унутар институција промењеног политичког система. Сваки искорак изван прописаних траса и координата „коректности“ унутрашње политике новог поретка сматра се поремећајем, субверзијом која настоји на „повратку на старо“.

Десуверенизовање нејаких држава

У поретцима који су током *Хладног рата* скупа оличавали *Слободни свет* идеолошко заговарање слобода и права, те њихов политичко заступање и правна заштита довели су до релативизовања друге велике појаве и појма у животу државе и међународним односима. *Суверен, сувереност и суверенизам*, који су у прошлом веку обележавали самосвојан живот националних држава на унутрашњем и међународном плану, последњих деценија су релативизовани до мере начелног оспоравања и угрожавања.²⁴

Сувереност је у очигледној кризи, тачније речено криза се огледа у урушавању суверености нација и држава на глобалном плану. Није комплексна криза само ограничила сувереност држава као основних субјеката међународног права спољашњим деловањем, већ се развила изнутра у њеном по-

24 О дубокој кризи суверенитета, видети: Фукујама Френсис, *Грађење државе. Управљање и светски поредак у 21. веку*, глава „Ерозија суверенитета“, стр. 109-112, „Филип Вишњић“, Београд, 2007.

литекономском бићу. Лимитирању суверености у међународним економским, политичким и војним односима односима претходило је преобликовање и лимитирање суверености у унутрашњим односима. Најпре су инфериоризоване и десувверенизоване пометене и слабе државе.²⁵

Не разумевају процес десувверенизовања држава и нација баш сви на исти начин. Има домаћих аутора неолибералне оријентације који поменути процес економског и политичког десувверенизовања држава на апсурдан начин третирају као заштиту националних интереса. Тако се, на пример, у зборнику *Глобализација и транзиција* (Београд, 2001) могу прочитати следећи редови: „Драстично исцрпљивање капацитета националне државе у економији, додуше, не мора подразумевати истовремено и исцрпљивање националних политика, односно измештање националних интереса на међународну арену. Снажни притисак економске глобализације на националну економску политику са захтевом за дерегулацију и приватизацију, формално ратификује губитак националне контроле над економијом, али се подлегање таквом притиску може квалификовати и као одбрана националних интереса и националног суверенитета.“²⁶

Необичан начин одбране суверенитета путем „подлегања“ националних и државних интереса и „губитка националне контроле над економијом“, заиста необичан? Очигледно да је један апсолутизам замењен другим, па се уместо потпуно слободног деловања државе у спровођењу националних и државних циљева, ушло у раздобље идеолошког оспоравања

25 О томе, опсежно: *Суверен и сувереност. Између појма, фикције и политичке емоције*, зборник, приредили Петар Бојанић и Иван Миленковић, Службени гласник, Београд, 2008. Посебно текстови: Хенис Вилхелм, „Растакање појма суверености“, стр. 138-153; Шу Хенри, „Ограничење суверености“, стр. 273-293; Краснер Стивен, „Подела суверености“, стр. 308-341, итд. Такође: Хинсли Френсли Хери, *Сувереност*, „Филип Вишњић“, Београд, 2001.

26 У наставку истог текста коаутори К. Јосифидис и З. Прекајац пишу: „Дати процес, у циљу губитка економске контроле од стране националне политичке заједнице, може бити испраћен снажном националистичком реториком и идеологијом, али може нежељено и даље да негује потенцијално дестабилизујућу ‘демократску илузију’ међу грађанима да је могућа и национална политика заштите од деловања тржишта.“, Јосифидис Коста, Прекајац Зора, „Глобализација и национална економија – угрожена сувереност или коегзистенција“, стр. 55-56, у зборнику *Глобализација и транзиција*, Институт друштвених наука - Центар за економска истраживања, Београд, 2001.

и практичног негирања самосвојности државне политике у апсолутном располагању правима и слободама грађана. Порекло критике и лимитирања деловања државе и ограничавање државних циљева и разлога поменутог типа налази се у теоријској и баштини неолиберализма.

Опозиција два концепта политике – тоталности бића државе на пољу одржавања њене апсолутне суверености – и тоталности људских права и слобода у спољашњем деловању либералне и неолибералне државе, и војних, политичких и економских савеза држава тог типа, изродила се у праксу мешања, интервенционизма и неоколонијализма на размеђу векова.²⁷

Класични тип националне државе је у вихору глобализације доспео у дубоку структурну кризу коју није могао да савлада постојећим и надиђе познатим средствима. Реална криза националне државе навела је и неке домаће ауторе - очигледно недовољно свесне конкретних историјских околности - да помисле како је свака идеја о националном карактеру феномена државности већ ствар неповратне прошлости. У игри апстракција глобалних процеса и поредака, и локалне динамике стварања и растварања глобално фрагментованог света, тим ауторима се учинило да је једина преостала могућност „цивилизовања“ и успешног преживљавања уклапање у глобалну политичку и тржишну архитектуру.²⁸

Значења неолиберализма

Не може се оспорити да економски видови глобализације, света схваћеног као големи производни, разменски и потрошни механизам, ничим ограничено светско тржиште,

27 О сагласности, односно контрадикцији слободe у унутрашњем и спољашњем поретку, и дејствовању држава на међународној сцени, размишљао се још у времену класичног либерализма. Тако, на пример, Џон Стујарт Мил пише о британском колонијалном управљању са становишта слободe. Видети: Џон Стујарт Мил, *Изабрани политички списи. Први свезак*, глава „О владавини слободне државе над колонијама“, стр. 175-189, Информатор – Факултет политичких наука, Загреб, 1988.

28 Већ цитирани коаутори Јосифидис и Прекајац сматрају да: „Постојеће националне институције, ма какве биле у прошлости, у текућим и будућим условима могу опстати једино као делови веће институционалне архитектуре, која их мора заменити у циљу очувања доприноса цивилизовању глобално интегрисане капиталистичке тржишне економије.“ Јосифидис Коста, Прекајац Зора, наведено дело, стр. 62.

не утичу на сужавање простора националним самодовољностима, аутаркизму и протекционизму на економом плану. Нови и другачији субјекти међународних односа, пре свих међународне политичке и финансијске институције, а онда и транснационалне корпорације заиста су прошириле и оснажиле поље свога деловања, ограничавајући при том апсолутни карактер независности и самосталности националних држава.

Предочено је, заправо, нарочито снажно деловало при крају детаната у атмосфери незавршеног хладног рата, а интензивирало се као развојна формација светског капиталистичког система, у првим наговештајима а потом и у слому комунизма. Супротно од дириговане планске привреде, са редукованим тржишним механизмима и комунистичким принципима дистрибутивне правде и социјалне солидарности, у надметању два система тријумфовао је онај неолиберални у британској верзији *тачеризма* и емеричкој *реганомици*.

Већ при првим знацима слома комунизма поставило се питање на који начин ће земље у којима је урушена комунистичка идеологија у политици посебно и начину живота уопште, прећи на нови и другачији систем односа? Реч је, да боме, о генералној идеји што „безболнијег“ преласка, то јест транзицији са систем на систем, која је своја идеолошка, политичка и, најзад, теоријска доказивања и оправдавања црпела углавном из асортимана либерализма у његовом обновљеном и поновљеном виду.

Може се рећи да савремени неолиберализам означава два идеалтипска стања:

- 1) Примарно стање и динамику повратка либералним вредностима и идеалима у политици, привреди и култури које се догодило 80-их година прошлог века у Великој Британији и САД, а онда, као друштвени модел и начин политекономског деловања проширило на читаву западну хемисферу, и;
- 2) секундарно усвајање неолибералног друштвеног модела и начина политекономског деловања и понашања у земљама источноевропског екскомунизима које су се нашле на трајекторији транзиције са система на систем.

Источноевропске земље које су тек изашле из политичког и идеолошког монизма, нису биле у способне да обнове пуну разноврсност грађанског света после тачке историјског прекида, будући да је временска удаљеност и структурна промена у закашњењу била толико опсежна да национална рестаурација на оригиналан и традиционалан начин једноставно није била могућа.

Немогућност консесуалног еволутивног преобликовања била је условљена уништењем погодне друштвене структуре, меморијских фондова и актера који би на живодајан начин могли да припомогну повратку у капитализма у „кућним оквирима“. Зато је на политички изнуђеној и идеолошки усиљеној матрици транзиција земаља Источне Европе са комунизма на капитализам уколотечена у пуном ослонцу на англосаксонски и англоамерички политекономски модел, неадаптиран источноевропским не/приликама. Друга страна поменуте неадаптираности односила се на потпуни склад транзиционих реформи у Источној Европи са евроамеричким интересима геополитичке експанзије и геоекономске доминације. Изнуђени и наметнути неолиберални модел транзиције наишао је и на теоријска оспоравања.²⁹

Вишеструки источноевропски транзит

У свему, а поготово у дубљем разумевању посткомунистичке транзиције, битан је европски контекст дешавања. Земље Старог континента нашле су се, заправо, у двострукој и преплетеној транзицији: комунистички део на Истоку обрео се у ретроакцији, преласку из комунизма ка капитализму, док су „старе“ капиталистичке земље западног дела континента интензивирале формирање асосијације држава под називом Европска унија. Обнављање капитализма на једном

29 И у српској политикологији, социологији и економској и правној теорији запажени су критичари неолиберализма. Као пример могу да послуже следеће књиге: Милошевић Зоран, *Куга неолиберализма. Оде економије до економије*, Слободна књига, Београд, 2000; Ракочевић, Живојин, *Геополитичко финансијски лавиринти. Прилог критици англосаксонске геополитике*, Самиздат, Београд, 2001; Комазец Слободан, *Глобална финансијска криза и економска криза у Србији. Узроци, дубина и могућности превазилажења*, посебно део „Слом социјалне полуге запослености и либералног модела капитализма“, стр. 44-51, Астерикс и Обелиск, Београд, 2010.

и стварање Уније на другоме делу континента обележили су епохалне промене.

Територијално артикулисање Запада у Европи Уније добило је форме продора и *ширења на Исток*, будући да су реалсоцијалистичке земље старе „братске заједнице“ похрлиле из супротног смера у ново „братско“ наручје континенталног и глобалног хегемона. Транзиција у тим земљама такође је била вишеструка, не само као социоекономска реституција капитализма на нижим развојним нивоима, него и као радикална промена савезничког и чланског амбијента, прелазак из једног војнополитичког и економског „табора“ (Варшавски уговор и СЕВ) у НАТО и ЕУ.

Те две транзиције, динамични и конфликтни преласци из једног у друго историјско стање, породили су дистинкцију између Старе и Нове Европе.³⁰

Иако су разлике постојале, тежило се новом јединству у сусрету до недавно супротстављених друштвених формација. Истовремено, дошло је корупције (кварења) универзалног појма Европе путем редукције њене простране и разноврсне појавности на само један и то на западу континента уређени део.

У европској међудржавној пракси блоковска подељеност је очас превладана самораспуштањем једног од два блока. Земље у две европске области више нису биле раздвојене већ у блиским интерактивним односима. Једно је изазвало друго; друго се ослањало на прво – први и други свет сусрели су се без коначног сучељења у преломном раздобљу. Тиме што је поништен источни геополитички савез изгледало је као да се континент Европа најзад уједињује у целисти.

Истовремено са разлагањем, тј. распадом Источног блока предовођеног Совјетским Савезом у фази Горбачовљеве „перестројке“, тачније речено „растројке“, текло је завршно уобличавање Западног блока на победничкој основи. Оно се, додуше, одвијало као саморазумљив процес у власном и извесно време неометаном извођењу евроамеричког победника. Није било ни најмањих примисли на партикуларни карактер евроамеричког интегративног геополитичког захвата. Бипо-

30 О томе: Кнежевић Милош, *Моћ Запада, Нова стара Европа I*, посебно део „Нова Европа“, стр. 211-274, Мали Немо, Панчево, 2005.

ларизам се преобразио у униполаризам, јер друге опонентске стране, једноставно, није било. Нова формула моћи представљана је као ослобађање а не као ницање нове хијерархије, дискриминације и доминације. „Слобода од“ приказивана је као „слобода за“; као ослобођење а не само као мање или више преобликовано покоравање.³¹

Совјетски ривал и противник је, уосталом, на неко време нестао са глобалне сцене. У конфузног облику јелџинистичког импровизоријума, големи ресурсни резидуум разградње пређашње државе указао се као неуверљиви, подређени а често и снисходљиви „партнер“. (Сетимо се само чувеног Андреја Козирјева!). Период растројне низвластице Русије, изопачене у сировинску базу и пљачкашки Елодрадо, западни идеолози руске катастрофе поздрављали су као „доказ демократизације“. Средишња фигура расула другог пола глобалне моћи је био Горбачовљев настављач Борис Јелџин окружен „породицом“, олигарсима и тајкунима.³²

Многи евроамериканци одушевљени пометњом на евроистоку, сматрали су да је Русија у будућности осуђена на јењавајући низ Јелџинових „бољарских“ реплика, изнедрених једна из друге по „бабушка принципу“, у све умањенијој величини и све мањој снази. Појавом и снажењем Владимира Путина то се ипак није догодило, што се показало као изузетно значајно за лидерску судбину дводелене Европе, а можда и вишеделног, тј. мулитполарног света.³³

31 На интерпретативном нивоу британац Адам Свифт сматра да је прављење разлике између „слободе за“ и „слободе против“ беспредметно јер је свака од њих уједно и оно друго што се само привидно чини супротним и различитим. Уз то, Свифт додаје тријадично односно својство слободе: 1) носиоца или субјекта слободе; 2) ограничење, уплитање или препреку; 3) циљ или сврху. Видети, детаљније: Свифт Адам, *Политичка филозофија. Водич за студенте и политичаре*, глава „Два појма слободе“, стр. 67, Клио, Београд, 2008.

32 Субјективну слику „смутног времена“ дао је управо Борис Јелџин у својим мемоарима *Председнички марафон*, БМГ, Београд, 2002.

33 Видети: Ђурић Винко, *Путинизам. Историја – теорија – пракса*, Институт за политичке студије, Београд, 2008. Исто тако: Кнежевић Милош, *Србија и Русија. Савремене геоекономске и геополитичке дилеме*, поглавља „Погрешне процене Путина“, стр. 251-254, и „Путинов поучак“, стр. 273-276, Институт за политичке студије, Београд, 2009. Такође: Гајић Александар, „Пет година Путинове спољне политике“, http://www.nspm.org.yu/komentari%202005/2005/_gajic_putin.

Велика Европа - преобликовање Евро-Истока

И заиста, у првим фазама растројства, занемарени и потцењени, други и већи део Европе у геополитичкој распрострањености евроазијске Русије, забавио се послом преживљавања и самоодржања. Кобна дезинтеграција је заустављена на релативно нижим тачкама од просторног нивоа и величине претходне, уистину циновске федерације. По одвајању балтичких, кавкаских и средњеазијских република, те осамостаљења Белорусије и Украјине, створене су Руска Федерација (РФ), Заједница Независних Држава (ЗНД), а потом и шири војни савез земаља Шангајског споразума.³⁴

Геополитички рефлекс руске снаге у Европи и Азији није дефинитивно нестао. Русија, наиме, није „пребачена преко Урала“, нити је „изгурна из Европе“, већ се задржала и консолидовала на већој половини источног европског простора. Иако је оснажила свој азијски карактер, Русија није престала да буде европска земља, напротив истуичући уникатну двоконтиненталност цин воских размера ојачала је својеврски карактер.³⁵

Руска сфера интереса није нестала у, како се показало, привременом вакуму моћи, само је редефинисана. Обновљени су облици геополитичке атракције, овога пута утемељени на приоритетима пре свега ресурсне геоекономије, нафте, гаса и минералних сировина, тј. енергетске геополитике у широком спектру „мекане моћи“.

Тиме што је после серије катастрофалних геополитичких удара ипак опстала и опоравила се, Русија је указала на

34 О томе, видети опсежно и информативно дело: Бабурнин Сергеј, *Свет империја. Територија државе и светски поредак*, нарочито део „Територијални смисао савремене државности“, посебно глава „Територијално регулисање постсовјетског простора“, поглавље „Фактичке границе Руске Федерације“, стр. 378-383, и део „Постсовјетска реинтеграција Русије, глава „Заједница Независних Држава“, стр. 432-435, Пресинг, Београд, 2009.

35 О томе на mudar и далековид начин пише руска историчарка Наталија Нарочицкаја. Видети: Нарочицкаја Наталија, *Русија и Туси у светској историји*, нарочито глава „Православље и либерализам“, стр. 415-426, затим део „Пројекат света трећег миленијума“, посебно глава „Демократска Русија и резултати узајманог деловања ‘новог’ и ‘старог’ мишљења“, стр. 455-474, и „Света атлантска империја“ на прагу трећег миленијума. Нова прерасподела света“, стр. 496-516, Српска књижевна задруга, Београд, 2008.

прастару европску дихотомију. Разлика између два европског дела из римских и византијских времена није превладана само је добила другачије историјске форме. Уз то, отворена је могућност стварања другог двоконтиненталног типа европске симбиозе, свакако другачијег од прекоморског, тј. евроатлантског карактера ЕУ.

У једном тренутку једног раздобља неким западним Европљанима се учинило као да би Европа била одиста велика само да је увећана за евроазијски ресурсни простор Русије. Они су проширену Европу схватили само као сировинско намирење ЕУ на Истоку. Такве идеје, међутим, нису нека нарочита новост, пошто су и у прошлости забележена освајачка настојања европског „проширења“ тог типа. Источни походи западноевропљана су се редовно завршавали катастрофално по походнике.³⁶

Голема Русија је превелика за Европу Уније! Савремена Русија у раздобљу путинизма је, наиме, наговестила стварање много веће и ресурсно потентније *Велике Европе*, од западних граница Руске Федерације према Европи Уније до Хабаровска и Курилских острва близу Јапана. Голема евроазијска екстензија Русије и њених коопераната и савезника савремену Европу Уније - кризне економије, ограничених ресурса и заустављеног ширења – ставила је у искошену париткуларну перспективу Америци савезничке *Мале Европе*, смештене на западном и централном делу европског полуострва Азије.

Напред речено је текући процес на глобалном хоризонту који, иако упадљиво видљив, у идеологизоване умове евромана и американома (пентагонског и холивудског типа) доспева у расутим сазнајним зрнцима, сипљиво филтриран кроз густо сито вестернистичких предрасуда. Реалистични увиди доспевају са непродуктивним закашњењем, што евроентузијасте са сигурношћу гура ка великим па и шокантним изненађењима у не тако далекој будућности.

Неразабирање промене односа се посебно односи на лажне облике еврожудње и евроатлантске апетите зе-

36 Није неопходно задржати се само на Хитлеровом покушају освајања СССР-а, довољно је подсетити се Наполеоновог освајачког краха и пораза на руском прстору. Видети: Тарле Е., *Наполеонова најезда на Русију*, Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1945.

маља кандидата за чланство у ЕУ. У такве земље у овом часу спада и Србија, захваљујући невеликом али преодминантно утицајном делу политичког естаблишмента. Тај део естаблишмента са идеолошким тешкоћама прати померања глобалних акцената геоекономских и геополитичких моћи, не примећујући при том стварање нових тактичких и стратешких савеза, продоре другачијих видова утицаја и прерасподелу снага и интереса. Један део политичке елите у Србији не само да је обузет него је, по свему судећи, и омађијан појавом Европске уније на капијама Балкана.

„Мала Европа“ у великој кризи

Тешко је стећи свест о стварности сосптвене величине, нарочито када се мисли усредиштено у традицији грандиозности и помало егоистички, усредсређено на власити континент. Као да другог нема, као да других нема.

„Мала Европа“ је у никад већој кризи. Најмањи континент, додуше, још увек није у највећој могућој кризи, још не у застрашујућим обрисима колапса, али су настали поремећаји сасвим довољни продубљивање недоумица око европске судбине и будућности, недоумица за које се сматрало да су одавно превладане. Криза европске економије изазвала је кризу европске политике, тј. политика и довела у питање на изглед јасне и трајне постулате европске идеологије.

И баш зато што је Европа Уније на тесту кризе међу приврженицима се интензивирају очекивања од њеног институционалног средишта. Док једни у савременој глобалној и европској кризи уочавају почетак катастрофалног краја ЕУ, други у истим околностима проналазе антикризну шансу преживљавања и просперитета. Ови други, наиме, у текућој кризи Европе препознају неисцрпне могућности централизације и концентрације моћи у средишним органима Уније која би, преносом и придавањем све већих надлежности, по њима, најзад требало да наликује класичној држави.

На укрштању путева евроскептичког „коначног краја“ и еврооптимистичког „новог почетка ЕУ“ и без знакова упозорења видљива је крупна идеолошка контрадикција „ендизма“ и „постизма“ у нео-формули. Она се односи на супротност између превлађујућег либералног модела ослоњеног на

анимозитет према јакој држави и на специфични неолиберални антиетатизам садржан у обновљеном становишту тзв. минималне државе, са једне стране, и порива за што чвршћу асоцијативну, нарочиту федералну, па чак и неоимперијално подржављење онога што је члански убројано у Бриселу и око Брисела.

На тој пароксистичкој раскрсници хтења и нехтења државе и недржаве читава бајколика прича о „постдржавности“, „постнационалности“ и „постимперијализму“ итд. пада у мутљаг емпиријског прагматизма реалне политике чији се практиканти, очигледно, не плаше дављења у вулгарним противречностима.

Противречности једновременог етатизма и антиетатизма се, дабоме, итекако одражавају на српску политичку сцену, мада нису довољно препознате и интелектуално рефлектоване у *европолошком дискурсу*.³⁷ Оне се огледају у тежњи дела политичке елите да се интеграцијом „утопи“ у европско биће, док се код интегратора не очитују ни наклоност ни спремност за скору интеграцију кандидата. Предоченом је потребно додати апсурдно одрицање од суверености и територијалног интегритета неких политичких чинилаца, зарад интегрисања у заједницу држава, међу којима се дословно ниједна нипокоју цену не одриче онога што као право дволично и охоло не признају Србији. Те земље своје становништво, територије и ресурсе, дакле, бране и штите ни не помишљајући на икакве уступке које, када је реч о Србији на Косову и Метохији, великодушно дарују једној националној мањини.

Исто онолико колико су за Европску унију у етаблираним круговима везана нереална очекивања, исто толико је распрострањено непознавање њеног историјског настанка, институционалне структуре и савремене улоге у унутраконтиненталним и међународним односима. Овдашња погрешна и узалудна очекивања не настају и не обнављају се само из непознавања него и из многих предрасуда, погрешних уверења и заблуда. Јер, Европа Уније не би требало да буде

37 На овом месту потребно је истаћи начелну разлику *проевропског* и *антиевропског дискурса* различитих степена политичког интензитета и разноликих реторичких варијација, од *европолошког дискурса* који се, потискивањем идеолошких страсти, усклађује са научним интенцијама.

само потенцијлано интегративна инстанца којој се молидбено обраћа и место где се парочаснички наводи само када постане новца. Да ли је тако?

Трошни темељ „заједнице новца“

Послератна идеја уједињавања Европе заснивала се на привредним потребама убрзане обнове и изградње опустошеног и разореног Старог континента. Уздизање посустале европске привреде из ратног пепела припомогао је Маршалов план. Ускоро су се догодила и прва привредна чуда, међу којима је оно немачко за време канцелара Лудвига Ерхарда било најупечатљивије. Потом је првобитна економска замисао добијала све јаче политичке замахе који су по окончању хладног рата кулминисали стварањем Европске уније. Визура финансијског и монетарног јединства није, међутим, никада напуштена. Штавише, у савременој ЕУ постоје снажана уверења да је она, у ствари, *новчана заједница!*

Еврозона није читава територија која обухвата све чланице ЕУ него само онај простор на коме важи валута *евро* као платежно средство. Сматра се да економска регулација заједничког тржишта и монете, а у перспективи и заједничке што би могло да значи и централизоване монетарне политике, најбрже води у пуно политичко јединство које оличава ЕУ као транснационална федерација националних држава. Такво становиште је у економском животу Уније на много начина релативизовано. Економска криза која је генерисана у финансијском сектору у Америци а потом, очекивано и законито, преливена у Европу, није указала само на неједнаку развијеност националних привреда појединих чланица ЕУ, него и на настанак нових политекономских хијерархија, типова дискриминације и експлоатације, инфериорности и заостајања, заправо, свега онога што је супротно хармоничном идеалу *мирољубиве европске надржаве благостања*.

Трауматични грч је већ у првом таласу кризе показао неуравнотежену крхкост европског економског организма. Поремећаји су указали колико је економско тело ЕУ само апстрактно гледано хомогено и компактно, док му у економској стварности оптерећеној супротностима недостају кооперација, синхронизација и функционалност, а можда и соли-

дарност неопходна за стварну међудржавну у међународну заједницу.

Обесхрабрујући застој

Криза је ненајављено и снажно закуцала на широка глобална врата и вратанца локалних економија. Многи неолиберали су и усред кризе наставили да дремају, неки су се ипак пренули и отпочели да промишљају нову ситуацију. Виспренији критичари и „ревидирци“ пољуљане неолибералне економске доктрине објавили су и прве теоријске дескрипције кризног шока.³⁸

С друге стране океана, у Европи Уније криза није изазвала само мање-више оправдано подозрење према нереалним чланским жељама држава кандидата него и обесхрабрујући застој у пријему нових земаља, уз све чешће захтеве за пропитивање социоекономског, културног и политичког квалитета појединих чланица. Епохални бонитет тих земаља доведен је у питање.

Дубока криза економске структуре, реалне економије и финансијског сектора у Европи испољила је, такође, стварне домете бриселске стратегије проширења на земље тзв. Западног Балкана. Истовремено глобална и европска рецесија су у пуној мери указале на бројне неприлагођености, заосталост и слабост транзиционих економија, што се посебно односи на Србију.³⁹

Привредно најјаче земље, попут Немачке и Француске, скоро аутоматски су посегле за очигледним аргументима финансијске моћи, као убедљивим политичким предлошком центристичке реконструкције Уније. Хоризонтални демократизам у међуодносу држава стављен је на пробу изразитијом улогом Немачке и Француске. Пре искушењем су се нашле изграђена институционална структура и уходане процедуре у Унији, пре свега, са становишта нарастајуће несразмере моћи и очекивања. Европска „општа ствар“ полеже под бре-

38 Видети, на пример: Кругман Пол, *Повратак економије депресије и светска криза 2008*. Хеликс, Смедерево, 2010; Оте Макс, *Слом долази. Нова светска економска криза и шта ви сада можете да учините*, Романов, Бања Лука - Бард-фин, Београд, 2009.

39 О томе: Грк Снежана „Деструктивна национална економија удаљава Србију од Европске уније“, стр. 103-126, *Национални интерес*, бр. 1, 2010.

меном партикуларних националних интереса који самоспас од кризе најпре виде у (егоистичким) потезима влада кризно угрожених земаља.

Показало се, наиме, да чврстина заједнице чланица директно зависи од постигнутог нивоа благостања. Европом и светом влада економетријска алхемија показатеља степена раста и развоја. Свуда је у првом плану бруто-национални доходак и показатељи снаге и слабости привреде. Када новца нема довољно, или када је новац „покварен“ и „отрован“ заједница је изопачена. Што је мање новца, то је мање истински заједничког у заједници. Када новца уопште нема – у рестриктивној пракси тако „стиснутог“ концепта - нема ни искрене заједнице.

У међусобном дужничко/поверилачком односу европских земаља остају само меркања и зазирања, прикривени застором манифеста и апела за јединством, декларацијама узајмане помоћи, уз најаве строге дисциплине и контроле посусталих и у дуговима огрезлих чланица. Јер, евро је у реалној опасности а тиме и достигнућа Европе Уније, првенствено схваћене као несупстанцијална, разменска и потрошна „заједница новца“.

Уместо закључка:

Избор пре избора – избор без избора

Све у свему, западни партикуларизам биполарне ере у новонасталој ситуацији краха противничког светоназора прононсиран је као једини могући пут универзализовања „новог система вредности“ који се историјски потврдио не само као супериоран него и као једини историјски могућ. Један доскорашњи монизам заменио је други који се још увек самоприказује као плурализам избора. На том месту испостављања и одабира алтернатива уочљива је контрадикција „слободе“ наметања избора без истинског избора. Тај „безалтернативни избор“, или, „избор који нема праву алтернативу“, ни емпиријски ни логички, у ствари, није слободан избор већ прихватање од стране слабијег налога и заповести које му испоставља и прослеђује јачи и моћнији.

У геополитичком мозаику који је настао рушењем комунизма одиста слободног избора геополитичког положаја и

смера, заправо, није ни било. На делу је била изнуђена преоријентација и пријем нове улоге после пораза у блоковском сучељавању без ратног сукоба. Питање је, дакле, да ли геополитика надмоћних сила у одређеној историјској ситуацији уопште допушта избор слабим и разореним државама, или им у оквирима поменутог концепта „мекане моћи“ директно сервира безалтернативни спољнополитички мени који у сваком случају, хтели-не хтели, морају да прихвате?!⁴⁰

Шта се, у ствари, бирало? Епохална промена извршена је опозиционом акцијом на основу избора без стварног избора. Неповољни геоекономски положај, такође, није изабран, он је наслеђен и затечен, у њега се напросто запало. Шта онда у деловању „нема алтернативу“? Да ли је то коренито другачији вредносни систем, изнуђена спољнополитичка оријентација, ослонац на краткотрајне и дуготрајне пријатеље, уздање у „вечне савезнике“, улазак у западни војни савез, постепена интеграција у европску надржаву ЕУ? Ништа од тога или понешто од тога, или све заједно „у пакету“? Или је у питању само тренутно важећа „безалтернативна политика“ коалиције на власти која нема снажну алтернативу ни у опозицији својој искључивости?

У продемократским условима вишепартизма наметљива „безалтернативна политика“ је, међутим, лимитирана изборним циклусима и могућношћу губитка власти. Оно што је једном наметано нема вечити рок трајања. По истеку рока искрсавају пригушиване могућности, указују се до тада осенчене алтернативе. У том часу многи се зачуде како је уопште било могуће да неке другачије и много боље опције нису биле коришћене?

Разлога за прихватање наметаног било је довољно, чак исувише. Зар се идеолозима и теоретичарима евроамеричког тријумфа није учинило да су историјска дешавања заснована на дивергентном дуализму и ривалству различитих светоназора и система, најзад окончана?!

40 О томе: Кнежевић Милош, „Дилеме српске спољне политике. О „безалтернативној“ евроинтеграцији Србије“, *Национални интерес*, стр. 167-204, бр. 2, год. 6, вол. 8, 2010.

Као да су теорије конвергенције система из 70-их у верзијама Данијела Бела, Рејмона Арона и Мориса Дивержеа остварене на неочекиван начин.⁴¹ Једина и немала разлика односила се на тачку „сусрета“ која се, наиме, догодила тек после слома комунизма а не нарастајућом сличношћу и еволутивним стапањем система. Тек после транзиционе рестаурације капитализма у посткомунистичким земљама остварила се Дивержеова идеја о либерализацији Истока и социјализацији Запада.⁴² Али, ни ти процеси нису се десили у иделатипском виду јер се Запад и пре тачке источног слома подао неолибералном таласу који је био далеко од идеала социјализације, док је либерализација Истока на истој матрици довела до контраефеката постауторитарног дужничког ропства.

Мало је, али их ипак има, мислилаца на Западу који настоје да разумеју узроке не само економског и полтичког него и културног малаксавања западног света. Један од њих је и британски историчар Ерик Хобсбаум који у књизи *Ново столеће* указао неминовно узмицање западног глобалног примата.⁴³

Како год, сада је видљиво колико је чудан био есхатолошки занос који је до некоћ обузимао умове мислилаца, озбиљно уверених у громки крешендо хегелијански схваћене историје.⁴⁴ Наивност таквог схватања потицала је из приручног карактера „теорија“, у ствари, посткомунистичких бедекера којима је објашњавана евроамеричка глобална улога *sub speciae aeternitatis*. Није протекло превише времена да би се

41 Видети, познато дело: Bell Daniel, *The And of Ideology*, The Free Press of Glencoe, Illinois, 1960.

42 О томе: Duverger Maurice, *Introduction à la politique*, Gallimard, Paris, 1964.

43 Видети: Hobsbawm Eric, *The new Century. In Conversation with Antonio Polito*, chapter „The Decline of the Western Empire“, pp. 31-61, Abacus, London, 2000.

44 Видети, оригинално место Фукујамине финалистичке инспирације: Георг Вилхелм Фридрих Хегел, *Филозофија повијести*, Култура, Загреб, 1951. При самом крају књиге, на стр. 407. Хегел вели: „Довле је дошла свијест, а то су главни моменти форме, у којој се реализирао принцип слободе, јер свијетска повијест није ништа друго него развој слободе... Филозофија има посла само са сјајем идеје, која се зрцали у свијетској повијести. Из презасићености гигањима непосредне страсти у збиљи филозофија прелази на разматрање; њезин је интерес да спозна ток развоја идеја који се реализира, и то је идеја слободе, која постоји само као свијест слободе.“

показало оно што се ионако знало, да ништа није вечно под сунцем, па ни једном успостављена глобална доминација.

Milos Knezevic

*FREEDOM IN THE CONDITIONS
OF VOLATILE POWER*

– Memory, liberation, freedom and oblivion –

Summary

Freedom is an undeniable need of human kind. We cannot ever have enough freedom and this is the reason why we always wish for more! Freedom of the people assumes freedom within the people, and in modern age it assumes freedom within the citizens in the society – social and civic freedoms. Liberalism is in fact constant intellectual and moral tendency to achieve personal and general freedoms in society. Freedom is boundless concept and democracy is one multidimensional term. Present and former transition Eastern European societies are largely politicized. Boundaries between decent and offensive are set and the concepts of suitability and “correctness” are determined. Ideological dogmas were prevailing until recently and today the dogma that prevails is the dogma that there are no more ideologies. The countries of the Old Continent found themselves in the state of double and complicated transition: the communist part on the East found himself in retroaction and in the transition from communism to capitalism, while the “old” capitalistic countries of the western part of the continent intensified formation of association of countries named the European Union. The crisis of European economies has caused a crisis in European politics and questioned the principles of European ideology. The crisis within the European Union intensifies expectations of followers from its institutional center. While some scholars in the contemporary global and European crisis recognize the disastrous beginning of the end of the EU, the others believes that it has a chance for survival and prosperity. These disorders have shown how the economic body of the EU can be only abstractly seen as homogeneous and compact body, while in the economic reality it is suffering from the lack of cooperation, synchronization, functionality, and perhaps

solidarity that is necessary for the effective inter-state and international community.

Key words: freedom, liberation, liberalism, democracy, identity, correctness, conversion, Serbia, transition, Russia, America, the EU

Литература

- Брдар Милан, *Српска транзициона Илијада. Апорије демократског преображаја Србије у геополитичком контексту*, Стилос, Нови Сад, 2007.
- Бурдије Пјер, *Сигнална светла. Прилози за отпор неолибералној инвазији*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.
- Валерштајн Емануел, *После либерализма*, Службени гласник, Београд, 2005.
- Видојевић Зоран, *Сумрак демократије*, Службени гласник, Београд, 2010.
- Влајки Емил, *Увод у политику постмодернизма*, Факултет за политичке и друштвене науке, Бања Лука, 2006.
- Време глобализације*, зборник, уредник Милош Кнежевић, ДКСГ, Београд, 2001.
- Дракер Петер, *Посткапиталистичко друштво*, Грмеч, Београд, 1995.
- Клајн Наоми *Доктрина шока. Процват капитализма катастрофе*, Самиздат Б 92, Београд, 2009.
- Кнежевић Милош, *Евроскептицизам*, Заслон, Београд, 2008.
- Кнежевић Милош, *Мозаик геополитике. Идентитет – транзиција – српско питање*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Кнежевић Милош, *Парадигма распада. Разлагање државе у огледалу узрочности*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Комазец Слободан, *Глобална финансијска криза и економска криза у Србији. Узроци, дубина и могућности превазилажења*, Астерикс и Обелиск, Београд, мај 2010.
- Кругман Пол, *Повратак економије депресије и светска криза 2008*. Хеликс, Смедерево, 2010.

- Купер Роберт, *Распад нација, Поредак и хаос у 21. веку*, „Филип Вишњић“, Београд, 2007.
- Кумлица Will, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford University Press, New York, 1995.
- Лајпхарт Аренд, *Модели демократије*, Службени лист СЦГ - ЦИД, Подгорица, 2003.
- Ломпар Мило, *Моралистички фрагменти*, Нолит, Београд, 2009.
- Марковић Михаило, *Друштвена мисао на граници миленијума*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд, 1999.
- Митровић Љубиша, *Транзиција у периферни капитализам. Огледи из социологије глобалних и регионалних промена*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Оте Макс, *Слом долази. Нова светска економска криза и шта ви сада можете да учините*, Романов, Бања Лука - Бард-фин, Београд, 2009.
- Офе Клаус, *Модерност и држава. Исток, Запад*, „Филип Вишњић“, Београд, 1999.
- Самарџић Слободан, *Градња и разградња државе. Србија у суочењу са Европом од октобра 2000*, „Филип Вишњић“, Београд, 2008.
- Светска власт*, зборник, приредили Петар Бојанић и Јован Бабић, Службени гласник, Београд, 2008.
- Сол Ралстон Џон, *Пропаст глобализма и преобликовање света*, Архипелаг, Београд, 2011.
- Стиглиц Дозеф, *Успјех глобализације. Нови кораци до праведнога свијета*, Алгоритам, Загреб, 2009.
- Фукујама Френсис, *Грађење државе. Управљање и светски поредак у 21. веку*, „Филип Вишњић“, Београд, 2007.
- Хабермас Јирген, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002.
- Хинсли Френсис Хери, *Сувереност*, „Филип Вишњић“, Београд, 2001.
- Цирн Михаел, *Управљање са оне стране националне државе*, „Филип Вишњић“, Београд, 2003.

Resume

In the political life continuously competition for primacy in the representation and usurpation of freedom it is expected. Most of the political actors are legitimized as followers and advocates of a lofty ideal of freedom. Freedom in the extreme notion of this term has no limits. Individualization of freedom in the last two centuries is not carry out only by an individual effort of the liberation of vulnerable individuals but also through normative protection, institutionalization and procedures. Free people often forget that they are free, and the enslaved ones often cease to hope for liberation, bearing in their minds the wishes of the values of the things they missed. One of the most complex problems is the tendency of reducing all human practice to the political and economic freedoms within the liberalism. We could say that contemporary neoliberalism is characterized by two ideal-type situation: the primary balance and dynamics of the return of liberal values and ideals in politics, economy and culture that happened in the eighties in the UK and U.S. from where it was extended to the rest of the Western Hemisphere; and secondary adoption of neoliberal social model and the ways of political and economic actions in the Eastern European countries that were characterized by the transition from one system to another. "Little Europe" was never in a greater crisis. The smallest continent however is not yet in a greatest possible crisis, but these disorders should be enough for deepening the concern about the fate ant future of Europe, and for these concerns many scholars thought that they are resolved years ago.

Овај рад је примљен 26. јула 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 24. августа 2012. године.